

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Irodalomtudományi Doktori Program
Iskolavezető: Prof. Dr. P. Müller Péter

Etlinger Mihály

Betű és forrás
Az első unitárius énekeskönyvről

Tézisfüzet

Témavezető:
Dr. Pap Balázs

Pécs, 2022

Tartalom

A disszertáció célkitűzése, módszertana

A disszertáció felépítése

Összegzés

Dr. H. Hubert Gabriella (EOK) opponensi véleménye

Dr. Balázs Mihály (SZTE BTK) opponensi véleménye

Válasz az opponensi véleményekre

Szakmai önéletrajz

Publikációs jegyzék

A disszertáció célkitűzése, módszertana

A dolgozat fókuszában a *Bölöni-kódex* és annak egyedi szövegváltozatai állnak, mivel a kódex 1615 és 1617 között másolt része a hordozó rekonstruálása után egy eddig ismeretlen énekeskönyvet feltételez. A disszertáció elsődleges célja a kódex felépítése, szövegei, azok állapotai és variánsai alapján a lehető legtöbb levonható következtést tehessen annak forrásáról.

A *Bölöni-kódex* sajátos szerkezete és szöveganyaga miatt korábban felkeltette ugyan a szakirodalom érdeklődését, ám a hordozóból adódó problémák miatt nehezen talált rajta fogást. Stoll Béla rögzíti, hogy a szövegváltozatok leginkább az unitárius hagyományba sorolhatók, ám az általunk ismert gyülekezeti énekeskönyvek egyikével sem mutatható ki egyértelmű kapcsolódás.¹ Emellett meglátása szerint 4 különböző másoló munkája a kódex. Későbbi megfigyelések is árnyalták a forrásról alkotott képünket: Fehér János a másolók kilétével foglalkozott behatóan,² Hevesi Andrea pedig a kódex szövegváltozatainak egyediségét igyekezett magyarázni.³

A több helyen töredékes kódex rekonstruálása után egyértelmű fogódzókat kínált magán a vizsgált anyag. A kódex szövegváltozatai, ha nem is simulnak bele mindenestől a nyomtatott unitárius hagyományba, de látványos nyomok utalnak arra, hogy a másoló forrása egy nyomtatott énekeskönyv lehetett. Erre utal a kéziratoknál szokatlan fejléchasználat, az unitárius énekeskönyvekből ismert különböző szerkezeti egységek és címeik valamint a kizárólag unitárius nyomtatványokból ismert énekek jelenléte. Egyetlen nyom utal korábbi unitárius énekeskönyvre: Enyedi György, unitárius püspök egyik 1594-es prédikációjában tesz említést róla. Gyanúra adhat okot, hogy ez lehetett a *Bölöni-kódex* forrása.

Ahhoz, hogy mindez ne csupán feltételezés maradjon, elengedhetetlennek tartottam a kódex szövegváltozatainak teljes mikrofilológiai vizsgálatát. A forrás saját eltéréseinek kimutatásához és vizsgálatához egyrészt a másolói tipológiák felállítására, másrészt a korszak összes ismert nyomtatott szövegváltozatának bevonására volt szükség (1560-tól 1602-ig illetve az 1616-os és az 1632-es unitárius nyomtatványok).

A szinoptikus vizsgálatot azzal kezdtem, hogy 10 olyan szöveget választottam ki, amelyek Huszár Gál 1560-as énekeskönyve óta nagyrészt az összes 1594 előtti nyomtatványban

---

¹ *Az unitáriusok költészete*, s. a. r. STOLL Béla, *Régi magyar költők tára* 17. század 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967) 534–536.

² FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár* (Bölön: Dobó-Valál Egyesület–Bölöni Unitárius Egyházközség, 2015) 312–328.

³ HEVESI Andrea, „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119/2 (2015): 239–247.

megtalálhatók, illetve a későbbi unitárius énekeskönyvekben is szerepelnek. Utóbbi azért fontos kitétel, mert a már többször emlegetett erős unitárius szerkesztés vagy annak esetleges hiánya egyértelműen kimutatható a *Bölöni*-variánsban, és így ha a forrásáról alkotott előfeltevésem téves, az azonnal lelepleződik. Illetve az unitárius hagyomány e jellemzői markánsan le is tudják választani az 1594 előtti énekhagyományról a fókuszba helyezett szövegváltozatokat.

A kontrollcsoportnak használt 10 ének és variánsai adták meg az irányt, hogy mely forrásként feltételezhető korábbi nyomtatványokra szűkíthetem le a szinoptikus kutatásomat. A maradék énekeket ezekkel összevetve vizsgáltam. Nem minden vizsgált szöveg maradt fent minden korábbi, a kontrollcsoport alapján felhasznált nyomtatványban (fontos szempont, hogy a *Bölöni-kódex* és az unitárius énekeskönyvek nemcsak változatokban, szöveganyagukban is egyediek), de ahol igen, ott variánsaikat minden esetben átírtam, eltéréseiket jelöltem, és énekenként szemtmát rajzoltam.

Az 1594 utáni énekeskönyvek közül hármát használtam állandó forrásként. Újfalvi Imre 1602-es nyomtatványa (RMNy 886) azért volt fontos kiindulópont, mivel fellelhető benne Bogáti Fazakas Miklós 8. zsoltára, emellett tartalmaz unitárius szerkesztésen átesett énekeket is. Ezt megelőzően nagyon kevés nyomunk van arra, hogy más felekezetek liturgiájába beáramlott volna unitárius ének, így joggal feltételezhető, hogy forrásaként szolgált az Enyedi-énekeskönyv. Ugyan előszavában több nyomtatványt számba vesz, erről nem ejt szót, de ez betudható annak is, hogy nem volt tanácsos szentháromság-tagadó szövegekkel (és kapcsolatokkal) hencegni a kor Debrecenében. Újfalvi szerepe ráadásul még az 1616-os unitárius énekeskönyv létrejöttében is tisztázatlan: több sejtés létezik arról, hogy valamilyen formában részt vett akár a szerkesztésében is.

Az 1616-os kolozsvári énekeskönyv (RMNy 983) variánsát természetesen minden benne közölt ének esetében rögzítettem. Nemcsak azért, mert ez helyezheti el az unitárius hagyományban a *Bölöni-kódex* változatát, hanem ha már elhelyezi, meg is tudja mutatni az anyagon a későbbi szerkesztés beavatkozásait.

Az 1632-es unitárius nyomtatvány (RMNy 1541) elsősorban azért került be a vizsgált anyagba, mivel az 1616-os énekeskönyv csonkán maradt ránk, emiatt anyagának egy részéről fogalmunk sem lehet. Több olyan ének található a *Bölöni-kódex*ben, amelyek kimaradnak az RMNy 983-ból, majd pedig 1632-ben ismét feltűnnek az unitárius hagyományban. Az egyszerűbb feloldása a hiánynak az, hogy ezek az énekek a csonkulás miatt hiányoznak az 1616-os énekeskönyvből, ám érdemes szem előtt tartani azt a lehetőséget is, hogy az 1632-es kiadás szerkesztője az Enyedi-énekeskönyvet is használhatja forrásaként. Számolni kell azzal

is, hogy olyan énekeket is beválogat a gyűjteménybe, amely 1594-ben még megjelent nyomtatásban, de az 1616-os szerkesztő valamilyen oknál fogva elhagyta.

Hogy az Enyedi-énekeskönyv verseinek leszármazását pontosabban láthassuk, vizsgálatomba beemeltem még néhány későbbi változatot is. Azokban az esetekben, amikor a korszakban a *Bölöni-kódex* egyes énekeinek kisszámú variánsáról tudunk csak, fontosnak tartottam a szövegkritikai szempontból kevésbé jelentőseket is figyelembe venni, mivel számolnom kellett azzal a lehetőséggel, hogy az Enyedi-variánst örökítik tovább. Például Dézsi András *Neked, menyeyi szent atyánk, könyörgünk...* incipitű éneke (más versekkel együtt) nem maradt fenn a későbbi unitárius nyomtatványokban, viszont 1612-ben megjelenik az oppenheimi református kiadásban (RMNy 1037/2). Korábban csak az 1582-es detrekői, illetve az 1593-mas bártfai énekeskönyvben található meg, ezért tisztázni szerettem volna, hogy vajon az Enyedi-énekeskönyv lehetett-e a forrása az oppenheimi változatnak. Vizsgálódásom sokszor persze nem az unitárius változat továbbélését támasztotta alá, de ezekben az egyedi esetekben mindig szerepeltettem az esetleg fogódzót jelenthető későbbi variánst is.

Az ilyen különös esetekben a *Bölöni-kódex*szel egyidős vagy később keletkezett kéziratokat is felhasználtam, és ha sokszor a korábbi szakirodalmi állításokat is igazolták, nem hagyhattam ki őket sem, mivel a *Bölöni-kódex* változata felől még nem voltak megolvasva. Így került be a vizsgált korpuszba az *Alciatus-toldalék* (S 5) és a *Lipcsei-kódex* (S 32/1), amelyek tartalmi összefüggéseikkel is felhívták magukra a figyelmemet. Az unitárius énekeskönyveket másoló kéziratokat korábban sikeresen sorolta a szakirodalom a 17. századi unitárius énekeskönyvek alá (és abban is általános egyetértés volt, hogy a *Bölöni*-énekek lógnak csak ki az ismert hagyományból), így ezek változataival jelenlegi kutatásomban nem foglalkoztam.

Ahhoz, hogy a szövegváltozatok minél könnyebben megmutassák eltéréseiket, modernizált átiratban rögzítettem őket, viszont a szövegleszármazás tekintetében fontosnak tartottam a változat indokolta kiejtést is megjeleníteni.

A 16. századi változatok szinoptikus összevetése – a gyülekezeti énekeskönyvek heterogén szövegminősége ellenére – megerősítette korábbi feltételezésemet, hogy a *Bölöni-kódex* forrása az első unitárius énekeskönyv, amely 1594 környékén már meg is jelenhetett, és amelynek kimutatható helye van a korabeli szöveghagyományban.

A disszertáció felépítése

A dolgozat négy nagyobb alegységből áll. Ezek tematikus és módszertani szempontok mentén is elkülönülnek. Az első, bevezető fejezet a téma problematikusságának bemutatásán túl a korábbi szakirodalom megállapításait összegzi. Ezek mellett módszertani alapvetések ágyaznak meg a dolgozat egészének. A szövegváltozatok leginkább Horváth Iván többesszámú szövegfogalma alapján megközelíthetők.⁴ Az unitárius énekeskönyvek szerkesztői a felhasznált művek nagy hányadát szigorúan szerkesztik (csonkítják vagy átírják), ezzel sok kiadáson átívelő és folyamatosan szerkesztett saját variánsokat létrehozva.

A bevezető rész egyik nagyobb módszertani egysége Stoll Béla másolói tipológiájának újragondolása.⁵ Ennek szükségességét a *Bölöni-kódex* másolat volta indukálja, mivel egy lehetséges elveszett énekeskönyv esetében számot kell vetni a másolói változtatások mértékével. Ebben a részben a stoll rendszer hiányosságait, redundanciáit illetve érvényes megállapításait szétszálazva kénytelen voltam más szempontok bevonásával egy egyszerűbb rendszert felállítani. Eszerint két csoportra oszthatók a másolói változtatások: a másolói és másítási szándék szerint. A másolói szándék szerinti kategória szintén két részre oszlik: a szándéktalan „rontásokra” (betű-, szó- és sorszinten) és a szándékos „javításokra” (értelem-, metrum- és stíluszinten). A másítási szándék szerinti változtatásokhoz sorolódnak a direkt és nagymértékű beavatkozások a forrásszövegbe bármilyen szinten.

A bevezető második módszertani kitérője egy esettanulmány, amely a több másoló által lejegyzett kódexekkel foglalkozik. Az ilyen többkezes kódexek mikrofilológiai vizsgálatát azért tartottam elengedhetetlennek, mivel a *Bölöni-kódex* esetében egyértelmű nyomok utaltak arra, hogy egy másoló kétféle írásképet (duktust) is használhat. Az ilyen poliduktusú másolók és tettenérhetőségük szemléltetésére kiválasztottam több, a szakirodalom szerint kettőnél több másolóval rendelkező kódexet, amelyek kötését és írásképeit vizsgálva tudtam redukálni egyes források másolóinak számát. Emellett az esettanulmány számot vet a szakirodalom és a forráshiány által generált feltételezések fenntarthatóságával.

A második fejezet a *Bölöni-kódex* mikrofilológiai-textológiai elemzését és újra értelmezését adja. A hordozó alapos bemutatása után a másolók számát tisztáztam. Új eredményeket igyekeztem felmutatni a két másolói kéz megoszlásáról, emellett biztosan

---

⁴ HORVÁTH Iván, „Szöveg”, in *Magyarok Babelben* (Szeged: JATEPress, 2000), <http://magyarirodalom.elte.hu/babel/3100.html>

⁵ STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban” in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 154–210 (Budapest: Universitas, 2003).

kimondható az is, hogy az egyikük a kódex tulajdonosa, Bölöni János Zsigmond, és az is, hogy az ő megrendelésére született a másik másoló, Köpeczi György által lejegyzett rész is.

A másolók számának lecsökkentése nagyban hozzájárult, hogy a kódex keletkezését és hányattatott sorsát jobban szemlélhessük. A hordozót és annak kötését autopsziával vizsgálva kimondható, hogy a kódex eredetileg lefüzetlen ívfüzetekből állt, így keletkezése és bekötetése ideje között több ívfüzet csonkult illetve elveszett. A hiány mértékére a régebbi oldalszámozásból következtethetünk. Arra is látványos nyomok utalnak, hogy ezeket az ívfüzeteket bekötésük előtt is használták. Bölöni János Zsigmond a megrendelésére készült énekeket kiegészítette saját kézírataival, újrarendezte kötetét, majd 1621-ben bekötötte azt. A másolás kezdetétől számítva (1615) hat év telt el a kódex bekötéséig, így nem meglepő, hogy az addig is használt gyűjtemény csonkult illetve átrendeződött eredeti szerkezetéhez képest.

A kódex keletkezéstörténetének bemutatása és szerkezetének rekonstruálása után már erősebb érvekkel támasztható alá, hogy a Köpeczi György által másolt anyag forrása egy nyomtatott énekeskönyv volt, amelynek egy példányát sem ismerjük. A Köpeczi által másolt énekek közül a legkésőbbre datált ének 1593-ból van, és a csak 17. századi forrásokból ismert énekek esetében sem zárható ki a 16. századi keletkezés. Emiatt illetve a kódexben fennmaradt szövegváltozatok és az unitárius szöveghagyomány miatt következtethetünk arra, hogy a *Bölöni-kódex* forrása az általunk ismert legkorábbi unitárius énekeskönyv lehetett, amelyet 1593 és 1601 között nyomtathattak ki. Ennek a vonatkozó forrásszövegek és szakirodalmi feltételezések összefésülése sem mond ellent.

A harmadik, legnagyobb fejezet a másolatban rögzült 16. század végi unitárius énekeskönyvhöz igyekszik minél közelebb férkőzni, és lehetőség szerint annak forrásait is kimutatni. Egy elveszett énekeskönyvről, amelyről egyetlen kéziratot másolatunk van, nagyon nehéz hosszútávon érvényes következtetéseket levonni, ezért kiindulópontom a *Bölöni-kódex* szövegváltozatai voltak, amelyek vizsgálatához bevontam az összes 16. századi énekeskönyv vonatkozó variánsait,⁶ illetve – Hevesi Andrea nyomdászati érvei alapján újradatált⁷ – 1616-os RMNy 983 jelzetű és az 1632-es RMNy 1541 jelzetű unitárius énekeskönyvet, emellett az Újfalvi Imre-féle 1602-es debreceni énekeskönyvet, amely korábbi kutatások nyomán joggal feltételezhető, hogy 16. századi unitárius forrásból is merített.⁸

---

⁶ RMNy 160 (1560–1561, Óvár, Kassa, Debrecen), RMNy 222 (1566, Váradi), RMNy 276 (1570, Debrecen), RMNy 353 (1574, Komjáti), RMNy 429 (1579, Debrecen), RMNy 513 (1582, Detrekő), RMNy 640 (1590, Debrecen), RMNy 713 (1593, Bártfa), RMNy 886 (1602, Debrecen)

⁷ HEVESI Andrea, „*Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: A 17. századi unitárius gyülekezeti ének, *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 38 (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018).

⁸ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123. 2–3 (2017): 227–246.

A vizsgált korpuszt, ha nem is jelentősen, de lecsökkentettem. Az azonos hagyományba sorolható énekeskönyvek esetében mélyfúrásokkal kiválasztottam a *Bölöni*-változathoz legközelebb álló példányt. Ezt tartalmi és szövegkritikai érvek mentén tettem, a vizsgált versek első előfordulásától vizsgáltam a kimutatható szövegleszármazásokat. Emiatt lettek az összeolvasás folyamatos szereplői – a későbbi releváns unitárius forrásokat leszámítva – az 1574-es komjáti, az 1590-es debreceni, az 1593-mas bártfai és az 1602-es debreceni énekeskönyv. A forrásveszteség miatt érezhető hiány miatt – amelyet az énekeskönyvek csonkulásán túl a teljes énekeskönyvek eltűnése is meghatároz – sem szerkezeti, sem szövegkritikai érvek mentén nem lehetett leszűkíteni a vizsgált korpuszt, mivel a *Bölöni-kódex* változatai, ha csak gyengén is, de többféle énekhagyományban gyökereznek. Emellett ez a vizsgálat megerősítette azt a feltételezésemet, hogy az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője előtt egyszerre több énekeskönyv lehetett, amelyekből kompilálta sajátját.

Az egyes alfejezetek sorra veszik a szóhajóvő énekeskönyveket, és a *Bölöni*-variánsok viszonyában kerülnek bemutatásra. Vizsgálatom során törekedtem arra, hogy az erős és kevésbé erős ugyanakkor elbizonytalanító érveket egyaránt felsorakoztassam, és kutatási módszerem transzparens legyen. Dolgozatom melléklete is ezt igyekszik elősegíteni: a terjedelmi korlátok miatt a be nem mutatott szövegek szinoptikus átiratai itt kaptak helyet. Az összeolvasásból kinyerhető szövegkritikai érvek mentén közelítettem a *Bölöni*-variánsokat a vizsgált énekeskönyvekhez. Ahol egyéb kapaszkodó állt a rendelkezésemre (Bogáti Fazakas Miklós atipikus hagyományozódása, az elveszett *Toroczkai-graduál* tartalmának ismerete), ott más forrásokat is bevontam a kutatásba.

Így jutottam el a dolgozat negyedik fejezetéig, amely a *Bölöni-kódex* Köpeczi György által másolt halotti énekeivel foglalkozik. A 16. században a temetési énekek leválása a gyülekezeti énekanyagról fokozatosan történt, e tekintetben többféle énekeskönyvtípust ismerünk, és emiatt abban sem lehettem biztos hogy a kódex temetési énekei a korábban bemutatott énekeskönyv részei voltak. Hogy az ebből adódó dilemmát feloldjam, a szöveghagyomány vizsgálatában külön kezeltem a kódex gyülekezetiének-blokkjától. Emellett szólt az is, hogy a rekonstruált kódex élén helyezkedtek el a temetési énekek, ilyen szerkezetű énekeskönyvet pedig kizárólag egyet ismerünk, azt is nagyon töredékesen (Monyorókerék, 1590 körül).

Szövegösszevetéseim azonban megerősítettek abban, hogy a temetési énekek egy kötetben lehettek a gyülekezetiéekkel, sőt, a korábbi fejezetben vizsgált énekeknel tapasztalt tendenciákat rajzoltak ki szintén. Az 1590-es évek kiadástendenciái, a *Bölöni-kódex* alapos megismerése és a forrásveszteség okozta kényszerű, de szövegszintű és tartalmi érvekre épülő

feltételezések mentén jutottam végül arra, hogy még egy elveszett énekeskönyvet bátorkodjak vizionálni, amely egyaránt lehetett az 1590 körüli monyorókeréki, az 1593-mas bártfai és az 1594 utáni, Enyedi Györggyel fémjelzett énekeskönyv forrása, és amelynek hatása legerősebben a bártfai énekeskönyvön érhető tetten.

Összegzés

A dolgozat egésze egy 16. századi unitárius énekeskönyv léte mellett érvel. Ennek egyetlen fennmaradt másolt példánya a *Bölöni-kódex*. Az ehhez végzett terjedelmes alapkutatóást nem a töredékes énekanyag indokolta, sokkal inkább a szöveggyományban kimutatható hiányok és nehezen értelmezhető szövegkritikai jelenségek. Emiatt a disszertáció nemcsak az unitárius énekgyományról tud újdonságokat állítani, hanem kénytelen volt rendszerezni a 16. századi gyülekezeti éneklésről ismert adatokat és elméleteket. Ezek rendszerezésén túl eddig ismeretlen elemek bevonásával revideálni is kényszerült korábbi álláspontokat, magyarázatokat. A statisztikai kutatás módszertana miatt újra gondolta a korábbi másolói tipológiákat és számot vetett a nyomtatott és kéziratok források közti elemi és hagyományozódási különbségekkel. Az adatalapú vizsgálódás és a szinoptikus olvasás egyszerre engedte, hogy közelebb kerülhessünk egy elveszett énekeskönyvhöz, és hogy a *Bölöni-kódex* szövegváltozatai mentén következtethessünk szerkesztői irányelvekre és a korabeli liturgikus használatra.

Opponensi vélemény

Etlinger Mihály: Betű és forrás.

Az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvről
című doktori értekezéséhez

Az opponens jutalomjátéka az, amikor legalaposabban megismert témájának a köréből születik új disszertáció. Örvendetes, hogy a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekvers egyre gyakrabban a kutatások centrumában kerül. A nagymennyiségű korpusz újabb és újabb irodalomtörténeti elemzési szempontjai segítik ennek az interdiszciplináris műfajnak a megismerését.

A gyülekezeti énekekkel való foglalkozás, a mikrofilológiai munkák gyakran fenyegetnek azzal a veszéllyel, hogy elveszítjük az egészre való rálátás képességét.

A disszertáció kikerüli ezt a csapdát és világos tételeket fogalmaz meg, részösszegzéseket készít, mielőtt új elemet emel be az érvelésbe. Az opponensi véleményben felsorolt kérdések, kiegészítések vagy kritikák elsősorban a disszertáció nyomtatott változatának a kiegészítését, ill. a fogalmak tisztázását segíthetik.

Már rögtön az első oldalon sommás megállapítással találkozunk: „Amíg a többi protestáns kiadás szerkesztői saját esztétikai érzékük, szövegfelfogásuk vagy liturgikus szempontjaik alapján válogathattak és javíthattak, addig az antitrinitárius szerkesztőknek elsődlegesen közösségi hitelveik mentén kellett alakítaniuk énekanyagukat.” (p. 1.)

Ezt a megállapítást pontosítanám: a később jövők mindig már megművelt mezőket találnak. Az evangélikus és református szerkesztőknek el kellett végezniük a kezdeti munkát, meg kellett tisztítaniuk a katolikusoktól átöröklődött énekanyagot, le kellett fordítaniuk a legfontosabb német gyülekezeti énekeket stb., mire az unitáriusok eljutottak az énekeskönyv szerkesztéshez. Az ízlés és a liturgia az antitrinitárius szerzőknél is jelentős befolyásoló tényező maradt.

Egyetértek Fekete Csabával az igazolható-igazolatlan állítások elkülönítésében. Az eddigi kutatási eredmények, a források hozzáférhetőségének nagymértékű javulása már megengedi a

tovább lépést: a szövegekkel való mikrofilológiai munkát. A disszerens rögtön a közepébe vág egy ének - *Hogy Jeruzsálemnek drága templomát...* (RPHA 0549) - elemzésével, (p. 3.) A szerzőség kérdéséhez annyit tehetünk hozzá, hogy a Repertórium Skaricza szerzőségével kapcsolatban jól járt el, mert ott van az a pontosítás is: az utókor tartja őt szerzőnek. Az RPHA minden forrást feltüntet, amelynél igazolható, hogy 16. századi szövegnek az átalakítása. Ugyanaz az elv vezérli, mint amit a disszerens később a másítás kategóriájának nevez: az átiratot változatként kezeli az RPHA is. Egyelőre nem foglalnék állást, ha a szerkesztőség elfogadja az unitárius szöveget változatként, akkor az RPHA 7.4. verzióba felveszi. Az érvelésből hiányzik az a jellemző, amely a versek éneklésére vonatkozik. Továbbra is elképzelhetőnek tartom, hogy a hagyományokhoz erősen ragaszkodó éneklőket úgy lehetett egy másik felekezethez való csatlakozásban erősíteni, hogy az első versszakot és a dallamot meghagyva született meg egy-egy új énekvers. Egy-egy repertórium csak a tudomány által elfogadott eredményeket kezelheti, vagy a vitatott kérdésekben állást foglalhat azzal, ahogyan kezeli egy-egy vers adatlapját.

Nézzük meg, hogy a disszerens mennyiben váltja valóra a bevezetőben írtakat, hogy „új szempontokat vezessen be ahhoz, hogy könnyebben átláthassuk az unitárius szövegváltozatok filológiai jellemzőit.” (p. 4.), ill. „fontos lenne számot vetni a szövegszinten kimutatható, mára elveszett forrásokkal”, ill. „az egyértelműen kimutatható és körülrajzolható elveszett forrásokról tudható információkat rendszerezzük, hogy kizárólag filológiai nyomok alapján értekezhessünk nem létező variánsokról.” (p. 12.)

Fekete Csabával együtt osztom azt a megállapítást is, amelyből kiindul a disszerens: meg kell különböztetni a filológiai adatot az irodalomtörténeti hagyománytól. Mindig vissza kell nyúlni ebben az erősen forráshiányos korszakban a primér- és szekunder forrásokhoz. Ugyan elfogadottá kezd válni a „szinoptikus olvasás”-fogalom, azonban nem tartom szerencsésnek, így olvasni nem lehet. Noha értjük, mégis jobbnak tartanám a ’szinoptikus olvasat’ vagy ’szinoptikus szövegek összevetése’ kifejezést.

Az új megközelítésből vizsgált stollai tipológia kritikai észrevételei elfogadhatóak. A korábbi tipológia abból az alapállásból indult ki, hogy az autográfhoz legközelebb álló kritikai szöveget kell közölni. A gyülekezeti ének, mint közköltészeti műfaj esetében a kritikai szöveg megállapítása egy-egy esetben tévútnak bizonyulhat. Ezért kezeljük többszámú szöveggként őket a 17. századi evangélikus és református énekek kritikai kiadásában. Ugyanakkor az unitárius szövegektől eltérően azt látjuk, hogy egy idő után ezekben a szövegekben már igen kevés a „másítási” szándék.

Egyetértünk a zenetörténészek által már régóta hangsúlyozott szempont Szatmári Áron által való beemelésével: énekvers esetében dallam nélkül a szöveg nem vizsgálható, a változatok keletkezése során nem lehet figyelmen kívül hagyni. (p. 18.)

A másolatok, gyűjtemények keletkezésére érdemes lett volna külön alfejezetben kitérni. Pl. a liturgikus énekgyűjtemények, a graduálok keletkezése analóg példaként, megszorításokkal a gyülekezeti énekekre vonatkozóan is adhat szempontokat: gondoljunk csak Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvének paraliturgikus szövegeire, a csepregi graduált megrendelő levélre vagy Geleji Katona *Öreg graduálának* a keletkezésére.

Az úzus-szó kétféle használatát nem kezeli külön a dolgozat, ill. nem tisztázza a fogalmi eltérést. A szakirodalomban az RPHA úzus-fogalma használatos: egy-egy adott szöveget milyen funkcióban, liturgiái helyzetben használtak a gyülekezetek, ill. ajánlottak a kéziratos és nyomtatott énekeskönyvek szerkesztői. A dolgozat legtöbbször más értelemben használja: egy-egy adott szöveg valamelyik variánsát lehet-e azzal magyarázni, hogy az adott gyülekezet milyen szöveggel/dallammal használta az éneket. Pl. a szerző felteszi a kérdést: „... melyik következtetéssel indukálunk *fölösleges ismeretlent*? Az úzus tettenérhetetlen, de nagymértékű jelenlétével vagy egy elveszett forrás feltételezésével?” (p. 22.) Tehát az úzus- fogalom helyett erre az esetre más fogalmat találnék. Voltaképpen a helyi gyülekezet vagy egy-egy adott felekezeten/kiadói sorozaton belül kialakult szöveghagyományra kérdez rá a disszerens. (A kutatóknak egyébként csemege, ha 'tettenérhetik' egy adott éneknek egy adott helyen való variánsszöveggel való éneklését, mint erre példát látunk pl. az 1593-as bártfai énekeskönyvben vagy az *Eperjesi graduálban*.) A 16. századi gyülekezeti énekek kritikai kiadása jórészt hiányzik. A kritikai szöveg megállapításának követelménye nem keverhető össze azzal a ténnyel, hogy a szövegek többes számúak: egy szövegnek pl. 60 kéziratos vagy nyomtatott megjelenése minimum 60 olvasót-éneklőt feltételez.

Molnár Lehel, és nyomában Hevesi Andrea megállapítása nem veszi el az érvényét. Hevesi „Molnár Lehel nyomán úgy véli, hogy a háromszéki unitáriusok és reformátusok szokatlanul szoros együttélése teremthetett olyan sajátos helyzetet, melyben a református nyomtatványokból származó szövegváltozatok több helyen átírhatták a még kialakulóban lévő unitárius szöveghagyományt.” (p. 32.)

Ugyanakkor ebből kétféle következtetés is levonható: a *Bölöni-kódex* esetében helyi szöveghagyománnyal számoljunk-e, vagy pedig inkább elveszett forrást tételezzünk-e fel.

A poliduktusú kéziratok létrejöttének sokféle szempontú vizsgálatát jól bemutatja a

disszertáció, (pp. 21–30.) A kutatói tapasztalat azt mutatja, hogy egy-egy forrás mai kiadása szokta csak a felvetett kérdéseket (hány kéz, kötés stb.) megnyugtatóan tisztázni (ezt pl. a bibliográfiától nem is lehet elvárni).

A következő megállapítással kapcsolatban kérdést teszek fel: „Kronológiai érvek is gyengítik ezt a megközelítést: milyen módon lehetett köze a *Bölöni-kódex* 1615 decembere és 1616 februárja közt KG által másolt szöveganyagának az 1616-ban kinyomtatott első unitárius énekeskönyvhöz?” (p. 32.) Kérdésem: Hevesi Andrea 1602–1615 közé teszi a példányból is fennmaradt énekeskönyvet (RMNy 983). Mintha ennek cáfolata nem lenne a dolgozatban, ill. több helyen is mint 1616-os énekeskönyvre hivatkozik a szerző.

A 38–40. oldalon lévő mintaszerű táblázattal kapcsolatban mindössze egy kérdésem lenne: nem sikerült beazonosítani a i8r-n (régi oldalszám 112.) lévő töredéket? Ha nem, akkor erre is ki kéne térni a jegyzetben.

A szerző a *Bölöni-kódex* másolói körét - tinták, duktus, szerkezet alapján - két másolóra szűkíti le (korábban négy másolóhoz kötötték a kéziratot). Meggyőző az a bizonyítása a szerzőnek, hogy „a *Bölöni-kódex* bekötöttségig lefüzetlen ívfüzetekből állt” (p. 43.), ill. J. B. Z. köttette együvé az ívfüzeteket.

A szerző ugyancsak erős érveket hoz amellet, hogy nem a helyben használat nyomán kialakult szövegváltozatokkal kell magyarázni a *Bölöni-kódex* egyedi jegyeit, ill. a KG által másolt szövegeket magyarázni (megbízás alapján másolták, BJZ javításai krisztológiai szempontból: az adorantista szövegek nonadorantistává való változtatása stb.). (p. 46.)

A szerző fokozatosan halad célja felé, hogy bebizonyítsa: egy ma már példányból ismeretlen nyomtatott énekeskönyv lehetett KG fő forrása, pontosabban: „KG egyik forrása egy 1593-1601 között kiadott unitárius énekeskönyv.” (p. 56.)

A disszerens egyik elfogadható következtetése azokkal az énekekkel kapcsolatos, amelyeket egyedül a *Bölöni-kódex*ből ismerünk: „... egy korábbi énekeskönyv részei lehettek. Az adott énekek szervesen kapcsolódnak a *Bölöni-kódex* szöveganyagához (a könyörgések közt foglalnak helyet, ráadásul nem egy blokkban...)” (p. 48.)

A disszertáció kísérletet tesz arra, hogy elhelyezze variánsokat a gyülekezeti énekeskönyvek szöveg hagyományában, (p. 49. skk.) A szerző kiegészíti Pap Balázs megállapítását: „kellett létezni 1602 előtt egy unitárius énekeskönyvnek, amelyet Újfalvi felhasznált saját kiadásához.”; „a *Bölöni-kódex* keletkezése, struktúrája, szöveganyaga és variánsai is egy 16. századi unitárius

gyülekezeti énekeskönyvet feltételeznek.” (p. 52.)

A feltételezett, elveszett 1594-es unitárius énekeskönyv esetében a szerző a *post quem kijelölésében* felhasználja az 1593-as bártfai énekeskönyvet. Ugyanakkor a 74. jegyzetben helyesen meg is állapítja, hogy a *Bölöni-kódex*nek nem lehetett forrása a bártfai nyomtatvány, (p. 52.) Ezt a jegyzetet a főszövegbe tenném, és hangsúlyoznám, hogy ezért kizárólag a *Bizonytalan voltát világ állapotának* kezdetű ének kolofonjában lévő 1593-as évszámot lehet az érvek között felhasználni.

Problémának látom, hogy míg a dolgozatban a variánsok korábbi elemzései megállják a helyüket, a szövegek szintjén végzett elemzésben hiányzik a textológia egyik alapfogalma, a közös hibák módszerének az alkalmazása. Ugyancsak problematikus a szövegeknél a helyesírási eltérések érvként való használata. A szerző sem gondolja ezt erős adatnak, ugyanakkor erős adatként hivatkozik a betűszedői változtatásokra, (p. 51.) Ennek ellentmond a textológusok tapasztalata, amely szerint mind a másolók, mind a szedők a saját nyelvjárásukon belül másolták, szedték a szövegeket. Ha a gyülekezeti énekeskönyvekben a betűszedői változatok hang-eltérései erős adatok lennének, akkor erre külön fejezetben ki kéne térni – kevésnek gondolom ebben az esetben az Újfalvi-előszóra és a disszerens szövegösszeolvasási tapasztalatára való hivatkozást.

Következetlenséget érzek, ezért elhagynám a következő megállapítást vagy pedig KG másoló szerepét árnyalnám: „Azt sem lehet kijelenteni, hogy a szerkezeti egységek vegytisztán csak olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek oda valók. Ezek a tematikus vagy szerkezeti elcsúszások fakadhatnak KG válogatásából, vagy másolásának apróbb következetlenségeiből.” (p. 55.) Arról volt a dolgozat korábbi helyén szó, hogy KG megbízásra másolt, nem szerkesztett, válogatott.

A kutatás korábban sem kérdőjelezte meg Enyedi György állítását: volt unitárius nyomtatott énekeskönyv az ő püspöksége alatt. A szerző logikusan és mikrofilológiai vizsgálatok sorával tovább viszi ezt az állítást: megkísérli mind a terjedelmét, mind a tartalmát ki következtetni ennek az énekeskönyvnek.

Az alábbi kijelentést külön is kéne tárgyalni: „Azt sem lehet kijelenteni, hogy a szerkezeti egységek vegytisztán csak olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek oda valók.” (p. 55.) Ugyanis, ha a disszertáció 38–40. lapján lévő nagyszerű táblázatot megnézzük, és kivesszük belőle a KG által másolt részeket és a dátumokat, valamint megnézzük az egyes versek műfajait, akkor, ha nem is vegytisztaság, de logikus szerkezet áll előttünk.

A temetési énekekkel kapcsolatos megállapításokból azt, hogy akár a kötet elején, a gyülekezeti énekek előtt helyezkedtek el, egyéb érvek is erősíthetik: csak Újfalvi nagyhatású, 1598-as temetési énekeskönyve óta vált ketté a kétféle énekeskönyv. Az pedig, hogy a másoló temetési énekeket másolt le először, azt a használói igény támogatta: iskolás gyermekek a tanító vezetésével énekelték őket, egy kis füzet (ill. énekeskönyv) temetésre való elvitele praktikusabb volt, mint egy testesebb, gyülekezeti énekeket tartalmazó kötet, (p. 57., p. 120.) Ezért válhatott le 1598 után az unitárius énekeskönyvekről is a temetési énekeskönyv. (p. 95.)

Az Enyedi prédikációjában előforduló „egynéhány szép dics íretek” értelmezésével a szerző meggyőződött arról, hogy nem tudjuk: ez sokat vagy keveset jelentett-e (p. 57 skk.), ill. hogy Enyedi szándékosan összemoshatta a terjedelmi és a vásárlói árat. Hozzátehetjük: az első igazi gyülekezeti énekeskönyv (halott énekekkel együtt), Huszár Gálé (1560/1561-ben) 105 éneket, míg az 1593-as bártfai már 274-et tartalmaz. Ebben a kontextusban egy akár 100-150 gyülekezeti éneket tartalmazó könyv 1594-ben már minősülhet kicsinek, ill. kisebb szabásúnak.

A disszerens a források szövegeinek összehasonlító elemzésével bizonyítja, hogy a *Bölöni-kódex* fennmaradt, KG által másolt 60 éneke szerepelt már az 1594-es elveszett unitárius énekeskönyvben, (p. 64. skk.) Az adatbázis-szó fogalmilag azonban félreérthető a következő részben: „Fontos megemlítenem, hogy a nagyszámú forrás felhasználásával végzett szinoptikus olvasás már meghaladja a kutató befogadóképességét, és inkább adatbázisért kiált...” (Id. még a szövegszerkesztői, a formai rögzítés határok nehézségeit, p. 64.) Nem az adatbázis hiányzik, hanem egy olyan program, amelyet ráeresztünk az összes (?) ma helyesírással begépelte szövegre, ill. ezeket a szövegeket olyan értelmezési markerekkel jelölünk meg, mint pl. a vers metruma, s egyéb textológiai előzetes megfigyelések (pl. a szöveg értelmezésében egyértelmű hibák kijelölése) stb. Majd ezek után következhet az elemzés. A korábbi szakirodalom alapján megelőlegezhetünk annyi engedményt, hogy csak a már egyértelműnek látszó, hagyományt teremtő nyomtatványok és kéziratok szövegeit gépeljük először be. Ugyan sokszor hálózatosan gondolunk, éppen nagy számuk és irodalmi minőségük alapján is, a gyülekezeti énekekre, de ha sztemmát akarunk rajzolni, az alaposabb textológiai munka nem kerülhető meg.

A táblázatok könnyebb követhetősége miatt célszerű lett volna a *Bölöni-kódex*nek az összes többi forrástól való szövegszerű eltéréseit színnel is kiemelni. (p. 68. etc.)

Huszár Gál 1574-es énekeskönyvének a végében nagyon kétséges, hogy előfordult az *Ó, én két szemeim* kezdetű ének. A „nagy valószínűség” több mint túlzás, (p. 77.) Bornemisza énekeskönyve, a három rend-szerkezet megengedi az új énekek betoldását, Huszár Gálé nem.

Ő nem antológiát szerkesztett, hanem liturgikus könyvet!

A források meghatározásánál a disszerens egy-egy szöveget vizsgál meg több forrásban. Ezt a részt ajánlom, hogy a textológiai kritériumok alapján dolgozza át a szerző. Ugyanis enélkül, az eltérések minőségének a megállapítása nélkül a következtetések, hiába a mikrofilológia, sejtésszerűek lesznek. Most erre csak egy példa: a *Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk* kezdetű éneknél a közös variánst („kérünk”) jó változatként kell értékelni (Id. a 11-es szótagszámot), míg az „erős eltérés” esetében a bártfai énekeskönyv banalizál, s ezáltal elrontja a metrumot. A „vígan” és a „készen” egyenrangú variáns, ellenben a *Bölöni- kódex*ben a „várhatnunk” romlás stb. A szövegek összevetésénél nem hagyható ki az sem, hogy ez a szöveg megvan Bornemisza énekeskönyvében az egyik ének részeként (*Oratio ad Deum* - RPHA 423) is.

Javítani ajánlom, hogy a disszertáció nyomtatott változatában a kéziratoknál legyen ott a Stoll-bibliográfia száma. Ez nemcsak a kutatót segíti, hanem elkerülhetővé válik pl. az a tévedés, amelyet a p. 90. olvashatunk: „Az *Óhajítását és siralmát...* tekintetében az a bosszantó helyzet áll elő, hogy a *Bölöni*n kívül csak a *Kájoni latinmagyar versgyűjteménye* (1677 k.) elnevezésű kódex tartalmazta, amely mára elveszett, így ezt a tényt is csak leírásából tudhatjuk, szövegösszevetésre nincs lehetőség.” A Stoll-szám: S 102., a bibliográfia második kiadásában már olvasható: „A kézirat a csíksomlyói ferences zárdában egy befalazott üregből került elő 1985-ben.” Tehát kutatható, lehet szövegösszevetést végezni.

Hiányzik a szakirodalmi hivatkozás a következő helynél: a nyomtatott énekeskönyvek hiányából fakadó unitárius énekeskönyv-másolás ténye nem a disszerens véleménye, ő csak a szakirodalomból már korábban is több helyen olvasható megállapítást eleveníti fel. (p. 91.)

Javaslom, hogy bár a Szenci név mindkét formája ma már megengedett a helyesírási szótár szerint, a disszerens mégis inkább a régi magyar irodalommal foglalkozó szakirodalom szerint használja a nevet, ne cz-vel (Id. Szenc helynév). Ugyanígy nem Szenciként hivatkozunk a zsoltárforítóra, hanem Szenci Molnárként. (p. 91)

Javaslom, hogy a disszerens a *Jövel, szentáldott Isten* kezdetű vers esetében, ha már közölte, ne csupán az unitárius szerkesztői gyakorlatot szemléltesse, hanem értelmezze is azt, ill. magyarázza meg a következő állítását: „idomulni próbál az unitárius dogmatikához”. (p. 94.) Annál is inkább, mert textológiailag is érdemes értelmezni a szöveget, pl. a másoló miért húzza át az utolsó versszak második sorát.

Nem állja meg a helyét a következő megállapítás: „A Torczkai Máté graduálja a

szentháromság-tagadóknál úttörő munkának nevezhető, korábbi graduálra nem utal semmilyen adat.” (p. 95.) Az unitárius graduálmásolásáról van adat a 16. századból (Id. a magyar deákok számára készített 1581-es éneklő könyvet, vö. Káldos János kéziratában, p. 8.). A graduálok keletkezésének idejéhez pedig megfontolandó az, amit Ferenczi Ilona az egész anyag ismeretében több helyen megállapított: a graduálmásolási folyamat minden felekezetenél az 1574-es Huszár Gál-féle graduál-énekeskönyv után kezdődött meg, de a megreformált katolikus mise, az 1561-es primarend stb. alapján az is joggal feltételezhető, hogy Huszár Gálnak is volt egy vagy több kéziratoss forrása. (Ezt figyelembe kéne venni a 72–73. oldalon írtaknál is.)

Az invokációkat (p. 96–98. tárgyalja) tartalmuknak megfelelően kétfajta úzusban használták a korban: vagy ünneptől függetlenül mint könyörgést, invokációt, amelynek nem volt rögzített helye a liturgiában (Id. pl. Huszár Gál 1560-asban az egész énekeskönyv élén, prédikáció előtti könyörgésként helyezkedik el), vagy pedig pünkösd ünnepén (Id. Huszár Gál 1574-ben pünkösd, prédikáció előtti dicséret). Szinte mindenhol ezek az énekek egy csoportban állnak az énekeskönyvekben. RMNy 983-ban is az ünnepi énekek előtti tömb, ami szintén arra utal, hogy prédikáció előtt énekelték ezeket a könyörgéseket az unitáriusok is.

A Bogáti Fazakas-zsoltárok öröklődése, ill. ennek nyomán annak megerősítése, hogy a Toroczkai-graduál RMNy 983 előmunkálataként értelmezhető, fontos kitérője a dolgozatnak, (p. 98. skk.) Ajánlanám annak az egyháztörténeti szempontnak az érvényesítését, hogy ezek a zsoltárok a szombatos befogadás miatt is kerülendők voltak unitárius környezetben, (p. 102.)

Újfalvi 1602-es énekeskönyvének elemzése során a disszerens erős érvekkel győzi meg az olvasót arról, hogy „Újfalvi előtt a 16. századi unitárius kiadás fekszik énekeskönyve összeállításakor”, (p. 104.) Az Újfalvi-énekeskönyv és a *Bölöni-kódex* 'kéjén' szava szövegromlás alapján változott 'fején'-re RMNy 983-ban. Minden eltérést Újfalvi szerkesztői munkájának tulajdonítani (p. 106.) ugyanúgy félreveheti a kutatót, mint a lyukakat a helyi hagyománnyal betömni. A többi eltérést is külön-külön értelmezni kéne textológiaiilag ahhoz, hogy ennek a versnek az esetében az unitárius forrásokról való tudatos leválásról vagy egyébéről van-e szó. (Újfalvi Imre 1602-es gyűjteményével kapcsolatban újabban megjelent egy tanulmánykötet, a disszertáció nyomtatott változatában ezt is érdemes lesz bedolgozni – *Újfalvi pere és műveltsége : tanulmányok és szövegközlések*. Szerk. Oláh Róbert. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.)

Nem osztom azt a sommás véleményt, miszerint Újfalvi bibliográfiájában bármit meg kéne

kérdőjeleznünk. Kicsit később maga a szerző meg is adja a választ arra a kérdésre, hogy Újfalvi miért nem szerepeltette bibliográfiájában az 1594-es unitárius nyomtatványt, (p. 108.)

Az ún. 1616-os énekeskönyvvel való szövegösszehasonlításból is hiányolom a textológiai vizsgálatot, ill. az ebből levonható következtetéseket, (pl. *Egy lélekkel mostan, áldott hívek*-nél hogyan értékeli a szerző a 4. sor vagy a 8. sor eltöltéseit; a *Tekénts reánk, Úristen*-nél az áthúzott szövegek korábbi változat? Melyik változat lehetett az 1594-esben?) A dolgozat további szöveg-összehasonlításainál is hasonló textológiai kérdések tehetők fel, ezeket a továbbiakban nem említem (pl. a *Bizonytalan voltát*-nál vagy a temetési énekeknél).

Az 1632-es unitárius énekeskönyvvel kapcsolatban említett 1635-ös lőcsei énekeskönyv nem *református*, hanem a mai szakirodalmi egyetértés alapján protestáns gyűjtemény, (p. 112.) A részösszefoglalás során megrajzolt szemták pontosítása, ill. a *főlösleges ismeretlen* bevezetésének elkerülése végett tér rá a disszerens a halotti énekeskönyvekre. Itt visszautalnék arra, amit korábban írtam a temetési énekekkel kapcsolatban. Nem látok problémát abban, hogy a *Bölöni-kódex* elején helyezkedik el.

A 16. századi temetési énekek táblázata kitűnő összefoglalás, (pp. 126-127.) (Érdeemes lesz majd ellenőrizni, mert pl. a *Sok nyomorúsággal élete embernek* (RPHA 1265) kezdetű éneknél az 1602-es Újfalvinál hiányzik az x-jel.) Az érvelés alapján meggyőző az az állítás, hogy az 1594-es énekeskönyvben is lehettek halotti énekek. A 16. századi énekeskönyvekkel kapcsolatban a kutatók már korábban is megpróbálták a szemta felrajzolását. Ezt a hagyományt folytatja a pécsi iskola. Hogy ez nem reménytelen vállalkozás, sőt, egy elveszett énekeskönyv-kiadás (1594) meglétének igazolását is segítheti, arról meggyőző a disszertáció. Arról már kevésbé, hogy a bártfai, monyorókeréki és unitárius források szövegeinek a nagyszámú eltéréseit, a textológia vizsgálat hiányát megoldaná egy elveszett kiadás. Ha viszont feltételezzük, hogy a jelenleg kezünkben lévő bártfai énekeskönyv nem az Újfalvi által emlegetett 1593-iki, akkor a dolgozat nyomtatott változatában két szempont figyelembevételét ajánlom. Az egyik szempont támogatja és gyengíti is a dolgozat feltevését. A bártfai énekeskönyv hasonmás kiadásának a tanulmányában szerepel az a tény, hogy a bártfai énekeskönyv meglévő példányai alapján szedésbeli eltérések mutathatóak ki. Vajon szedésvariánsról vagy más-más kiadásról lenne szó? A válaszhoz nyilván további sok mikrofilológiai munkát kellene elvégezni. Viszont ha két kiadásról lenne szó, az gyengítené a dolgozat érvelését: a szövegek, prelimináriák stb. ugyanis azonosak benne. Mindenképpen nyomdaikiadáói vállalkozás lenne már a második kiadás megjelenése. A bártfai nyomtatványok hatókörének az elemzése sem maradhatna ki a kutatásból.

***

Hogy az énekeskönyv-filológia legmerészebb húzása egy-egy elveszett énekeskönyv tartalmának a kikövetkeztetése, arra már kaptunk példát az utóbbi 40 évben: Botta István és Schulek Tibor is a későbbi énekeskönyvek alapján állította össze az 1560/61-es Huszár Gál-féle énekeskönyv tartalmát. Kegyelmi pillanat, hogy utána előkerült az énekeskönyvnek egyetlen példánya is, amely a hipotézisek nagy részét beigazolta. Az 1594-es feltételezett unitárius énekeskönyv esetében azért nem lehet ezt a teljes rekonstrukciót elkészíteni, mert – ahogy a disszerens is hangsúlyozza – az unitárius énekeskönyvek újabb és újabb kiadásai nem automatikusan követték az előzőeket, hanem erős szerkesztői beavatkozáson estek át. Előkerül-e valaha akár csak a töredéke az 1594-es kiadásnak? Az, hogy pl. az utóbbi években került elő az 1610-es debreceni énekeskönyv, nem teszi eleve jövőtlenné ezt a kérdést. (Megjelent róla tanulmány Imre Mihály emlékkönyvében. Az 1602-es és az 1610-es debreceni kiadás kisebb-nagyobb eltérései jól mutatják, hogy még az azonos sorozatba tartozó kiadásokat is érdemes elemezni. Bár nyilvánvaló, hogy a szöveghegyek megmozgatása néha egészen kis eredményt hozhat.)

Kívánom, hogy a disszerens erős érvekkel támogatott hipotézise kézzel fogható példánnyal is igazolódjék. Ha pedig az RPHA szerkesztői is elfogadják és egyetértenek vele, akkor az eddig 17. századi énekeknek tartott, KG blokkjaiban fennmaradt unitárius szövegeket beveszik az adatbázis 7.4. változatába. (<https://f-book.com/rpha/v7/index.Dhp>).

A disszertáció legfontosabb eredménye, hogy nemcsak az unitárius hagyományban helyezi el a *Bölöni-kódexet*, hanem mikrofilológiai vizsgálatokkal, a korábbiakhoz képest új elemzési szempontokkal próbálja meg igazolni azt, hogy a *Bölöni-kódex* énekei már ott lehettek az első, példányból nem ismert nyomtatott unitárius énekeskönyvben is. Lehet, hogy nyitott kapukat döngetek, amikor azt javaslom, hogy a disszertáció nyomtatott változatának második részében jelenjék meg a *Bölöni-kódex* betűhű átírata is, egyben pedig az OSZK digitalizálja a kéziratot, s tegye fel honlapjára.

A disszertáció megfelel a doktori értekezésekkel szemben felállított követelményeknek, javaslom a PhD-fokozat megadását, ill. a disszertáció vitára bocsátását.

Budapest, 2021. november 22.

H. Hubert Gabriella

Opponensi vélemény

Etlinger Mihály

Betű és forrás. Az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvről

c. PhD értekezéséről

Etlinger Mihály dolgozatában az első egység – egy nem várt módon esszéisztikus első bekezdést követően – szinekdoché-szerű eljárással a *Hogy Jeruzsálemnek drága templomát* kezdetű vers példáján keresztül vezeti be az olvasót azokba a témakörökbe (az unitárius vallásos költészet sajátosságai, a késői kibontakozás általánosabb érvényű következményei), amelyekkel a szöveg végig olvasására vállalkozó szembesülhet. Az öndefiníció szerint „jó mókának” tekintett mikrofilológiai munkálkodás tanulságainak nagyon szemléletes rögzítése ez, amelyet aztán a vizsgált anyag természetébe bevilágító és az elődök kutatási eredményeit tömör tárgyyszerűséggel bemutató alfejezetek követnek. Ezek közül módszertani szempontból maga szerző is a kéziratosság és a kinyomtatottság viszonyának elemzését tartja a legjelentősebbnek. Itt ugyanis Horváth Iván és Pap Balázs megfontolásaiból kiindulva, de azokat jelentősen tovább építve nem kevesebb történik, mint a magyarországi textológia nagy klasszikusának, Stoll Bélának a korrekciója. A Stoll által fontosnak tartott *átírat* terminus használatának nagyon szűk területre korlátozásával párhuzamosan igen meggyőző argumentumokra támaszkodva tesz javaslatot a *változat* kifejezés szélesebb körű alkalmazására. Nem kevésbé meggondolkodtató a pécsi mesteréhez kapcsolódóan felvonultatott példatár annak igazolására, hogy az általa vizsgált területen legalábbis a szövegek hagyományozódásában nem a kéziratoknak, hanem a nyomtatványoknak kell meghatározó szerepet tulajdonítanunk.

A *Többkezes kódexek* c. alfejezet az analógiák talán egy kissé túl is méretezett felsorolásával juttatja el aztán az olvasót a disszertáció középpontjában álló második nagy fejezet első egységéhez, amelyben a másoló kezek csökkentésre megfogalmazott javaslat teszi funkcionálissá a korábban elmondottakat: az igen jószemű megfigyelések nagy akribiával

elvégzett és látványosan illusztrált elemzéssé összeállva teszik meggyőzővé azt a későbbi elemzés szempontjából is sarkalatos megállapítást, hogy Stoll véleményétől eltérően a *Bölöni-kódexet* nem négy, hanem két kéz másolta össze. Fehér János és Hevesi Andrea eredményihez kapcsolódva így kerülhet sor a másolók és kézírásaik minden eddiginél alaposabb vizsgálatára, s az irigylésre méltó precíz és aprólékos megfigyelések sorozatából egy felkavaróan izgalmas és az eddigi elképzeléseket jelentékeny pontokon módosító keletkezés-történet bontakozik ki. Nemcsak a két másoló azonosítása történik meg tehát, hanem kétségen kívül meggyőző érveket sorakoztat fel arra, hogy az 1615 és 1621 között szöveggel ellátott ívfüzeteket ezek elkészülte, teleírása után kötötték egybe. Az a Pap Balázs korábbi megállapításait (több dolgozatában érvelt egy 1602 előtt kiadott unitárius létezése mellett) is felhasználó következtetés is biztosnak tekinthető, hogy unitárius nyomtatványból készült a másolat. Biztossá válik ugyanakkor, hogy ez a nyomtatvány nem az RMNy 983 volt, vagyis nem az első ránk marad unitárius énekeskönyv, amelyet az említett a régi magyarországi nyomtatványok alapkönyve még 1602-1615 közé datál. Itt legfeljebb a kutatási előzmények pontosítása indokolt. Hevesi Andrea ugyanis nem állította, hogy ez lett volna a forrás, hiszen a végleges tekinthető monográfiában is azt olvassuk, hogy „a *Bölöni-kódexet* 1615-ben kezdték írni, vagyis a gyülekezeti énekeket nem az 1616 körüli kiadásból, hanem a *Toroczkai-graduálból*, a graduál alapján készült kéziratokból, az énekelt hagyomány(ok)ból (is) merítették.” Világos, hogy a mondat második részében olvashatókkal nem ért egyet a disszertáló, ám az megérdemelt volna egy elismerő megjegyzést, hogy Hevesi marosvásárhelyi vizsgálatai nyomán került le a napirendről az az elképzelés, hogy a kapott betűk használata miatt a nyomtatványnak az 1616-os felújítást megelőzőn kellett megjelenie. Ha egészen precíznek akarunk lenni, persze azt is idéznünk kell, hogy Hevesi megfigyelése szerint „kopottnak, régebbinek látszó *M* illetve erőteljes, újnak tűnő *M* egyaránt található az énekeskönyvben.”

Ezekből a megfigyelésekből kiindulva és az alább még méltatandó szinoptikus olvasással keres megoldást arra a forráshiány következtében nem könnyen megválaszolható kérdésre, hogy mikor jelenhetett meg, s mit tartalmazhatott ez a *Bölöni-kódex* leírója számára forrásul szolgáló énekeskönyv. Első menetben azt a kikerülhetetlen megoldást járja körül, hogy az Enyedi György által 1594-ben megjelent gyűjteményről lehet szó, hiszen egy régóta ismert prédikációjában olvasható nyilatkozata alapján ennek létrejötté biztos tekinti a szakirodalom. Most természetesen új és nagyon meggondolkodtató megfontolásokat olvashatunk ennek a sajnos elveszett kötetnek a tartalmáról és felépítéséről is.

Ezt az elsőt azonban követi egy második menet is. Feltevésekre nehezebben vállalkozó, vagy az ilyenek kevésbé toleráló szakértők ezt talán túlzásnak találnák, én azonban kifejezetten szimpatikusnak gondolom, hogy a dolgozat befejező harmadában a szerző újabb alternatívákat tár az olvasók elé. Az újabb lehetőség kiindulópontja az, hogy a *Bölöni-kódex*ben szereplő gyülekezeti és halotti versek zöme jóval korábban készült, s hogy a legkésőbb az 1593-ban keletkezett néhány vers kivételesnek tekinthető. Itt nem részletezhető módon jutunk el aztán egy az Enyediét megelőző énekeskönyv feltételezéséig, amelynek kontextusa, különösen izgalmas lenne, hiszen „a korábbi bártfai kiadás (lenne) a forrása az Enyedi-énekeskönyvnek, a monyorókeréki énekeskönyvnek és az általunk ismert bártfai énekeskönyvnek, ... amelynek az élén egy temetési énekeskönyv kap(na) helyet. A monyorókeréki énekeskönyv és az Enyedi-énekeskönyv tovább örökítené az eredeti szerkezetet, míg a második bártfai kiadás megváltoztatná és kiegészítené”. Az elképzelés persze vastagon tartalmaz hipotéziseket, ám kétségtelenül nagyon komoly megfontolások szólnak mellette. Ezeket talán mi is szaporíthatjuk az alábbiakban, ám mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy egy ilyen elképzelés megfogalmazásához a 16. századi protestáns énekanyag alapos ismerete szükséges, s az a bizonyosan jó kedvvel végzett, de az ember több testrészét igénybe vevő és gondosan kialakított keretek között végzett kitartó munkálkodás. Itt a meggondoltságot is nagyon hangsúlyoznám, hiszen a szerző által szinte csodaszernek tekintett horizontális olvasásnak megvannak a fizikai korlátai és Etlinger Mihály ennek tudatában választotta ki kulcsfontosságú énekeskönyv gyanánt az 1574 -es Huszár Gál-félét, az 1590-es debrecenit, és az az 1593-as bártfait, s rendelte melléjük kontrollként Újfalvi Imre gyűjteményét, további az első ránk maradt unitáriust. Észszerű és indokolt volt természetesen a vizsgált versek számának korlátozása is.

Az unitárius gyülekezeti énekkultúráról kialakított képünket tehát jelentősen gazdagító disszertáció született, s örömmel illeszthetjük be azon művek sorába, amelyek az utóbbi időben a korájukori unitarizmus liturgiai gyakorlatának, szokásrendjének tanulmányozására vállalkoztak, s ily módon a vallási élet mindennapjait megközelíteni akaró szándékkal egészítik ki a hosszú időn keresztül szinte kizárólagosan érvényesülő eszme-és teológiatörténeti vizsgálatokat. Az áthallás a különböző megközelítések között persze föltétlenül szükséges, s ennek a jegyében a régi irányzatnak most nagyot gazdagodó képviselőjeként hívnám fel a figyelmet néhány mozzanatra.

Inkább tréfás rávezetésképpen mondanám, hogy egy helyütt mosolyra derültem, hiszen bár az unitarizmus kezdeteiről írott tanulmányaim egész sorában igyekeztem megcáfolni, hogy az 1568-as évhez és a tordai országgyűléshez lehetne kötni az egyház keletkezését, azt jól tudom,

hogy ez a mítosz kiiktathatatlan az unitárius lelkészek és hívek jelentékeny csoportjainak emlékezetéből, s ennek mitikus jelentőségéről meg inkább meggyőzött Kovács Sándor legújabb kötete (*Lapozgató. Az unitáriusok rövid története*, Budapest – Kolozsvár, 2021) amely érzékletesen jeleníti meg a mítosz 1968-as tragikomikus kiteljesedését. Azt azonban nem gondoltam, hogy ilyen fölkészült szakembert is képes magával sodorni...

Komolyra fordítva a szót, jót tett volna a dolgozatnak azoknak a tanulmányoknak az intenzívebb hasznosítása, amelyek ennek a felekezetnek a sajátos helyzetét és belső viszonyait próbálták megmegjeleníteni, s ennek pótlását disszertáció publikálás esetén (amit nagyon támogatnék) szükségesnek látszik. Elsősorban Keserű Gizella és Molnár Dávid a disszertáló által bizonyosan ismert, de most fel nem kellően értékesített dolgozataira gondolok, amelyekből az eltérő hangsúlyok ellenére kiderül, hogy „földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok vagy csoportok és alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelni az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is egészen 1638-ig” (Keserű Gizella, *Az erdélyi unitarizmus megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „*Nem süllyed az emberiség...!*” Album amicorum Szörényi László születésnapjára, 429–430.) Ezt azért is hiányolom, mert már Hevesi Andrea tanulmányának és könyvének megjelenése után sikerült Fehér Jánosnak nagyon valószínűvé tennie, hogy a kódexet másoló KG Köpeczi Bocz György deákkal azonos, aki a bölöni templon falán ugyanolyan inicialékat használt, mint amilyenekkel a kódexben találkozunk. Ily módon viszont valószínűtlenné válik, hogy ő azonos lenne a későbbi oltszemi református lelkésszel, aki Hevesi szerint „már a püspöki vizitáció előtt (Keserű Dajka János 1618-as hírhedt vizitációjáról van szó) nyitott volt a reformáció kevésbé radikális áramlatai, így a nem nonadorantista unitarizmus és a reformátusság irányába, ami részint talán a reformátusok és az unitáriusok háromszéki szimbiózisára vezethető vissza.” Így tehát belső unitárius dologgá válnak azok a különbségek, amelyekre először Hevesi Andrea figyelt fel a két másoló teológiai nézeteiben, s megszabadulunk attól is, hogy föltétlen elképzelést kelljen megfogalmaznunk a reformátusok és unitáriusok együttélésének mikéntjéről is, aminek mindennapjairól nincsenek forrásaink.

Mivel Etlinger pőrén csupán a két másoló Köpeczi Bocz György és Bölöni Zsigmond János közötti dogmatikai különbségeket regisztrálja, nem is tulajdonít jelentőséget annak, hogy az utóbbi két megjegyzése talán a bölöni közösség világán kívüli történésekhez is elvezetheti. Már pedig az egyik latin nyelvűből arról értesülhetünk, hogy az adott rész másolását 1621-ben már Székelykeresztúron fejezte be, míg a másik végén a versalapszövegéhez is kapcsolódó megjegyzés gyanánt azt olvassuk, hogy *Finis nagy szorongatásról 1619*. A kontextus alapján

csaknem bizonyos, hogy nem valamiféle magánéleti megrázkódtatásról lehet itt szó, hanem Keserői Dajka János akciójáról és következményeiről. Ennek Molnár Lehel és Molnár Dávid tanulmányai alapján sok új adattal és megfontolással gazdagodott felidézésétől most eltekintek, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy 1617 végével 1618 elejével egyre erősebb markánsabbá válik Bethlen Gábornak az unitáriusok visszaszorítására irányuló, egyébként Báthory Gábortól megörökölt törekvése.

Nem kevésbé fontos azt látni, hogy a Radecius püspök és környezete által kimunkált védekező mozdulatoknak az is részét képezte, hogy változó intenzitással ugyan, de ne csupán kifelé mutassák meg, hogy az unitáriusok közössége nem török hitet vall és Istennek kijáró tiszteletben részesíti Jézus Krisztust, hanem ezt az egyházon belül is érvényre juttassák. Ennek során a hazulról hozott mély meggyőződésének utat engedve lépett fel az erdélyi egyházban ekkor talán még a többség által vallott, de mindenképpen jelentős erőt képviselő nonadorantista krisztológia hívei ellen. Amikor tehát Bölöni Zsigmond János ebben a szellemben ír át szövegeket, akkor ez ellen is tiltakozik, s talán egy olyan helyen teszi meg, ahonnan nagyobb rálátás nyílt az erdélyi unitárius egyház egészében történetekre. Hogy ez kérdéskör mennyire szívósan van jelen ebben a közösségben ebben az időszakban azt Molnár Dávid Radecius műveiben is ki tudta mutatni, míg Keserű Gizellánál arra kapunk látványos példát, hogy a Bölöni-féle dacos szembenállás folyamatosan napirenden lehetett. Radecius egyházi rendtartásának (*Disciplina ecclesiastica*) 1626-os változata ugyanis arról intézkedik, hogy „azonnal állítsák helyre, amit egyes megátalkodott testvérek tettek a himnuszokkal és az énekekkel, mikor Krisztus minden említését onnan kitörölték”.

De hát biztosak lehetünk-e abban, hogy ezeknek a megátalkodottaknak olyan szövegeket kellett átírniok, amelyek annak az Enyedi Györgynek gondozásában jelentek meg, aki a nonadorantizmus szélesebb körben követhetővé tett változatának kidolgozására is képes volt? A kérdés persze szándékosan kihegyezetten retorikus, hiszen nem ismerjük az énekeskönyv szövegét, s bármily éles elméjűen körvonalazza is Pap Balázs egy tanulmányban (*A második zsoltár, Enyedi és más unitáriusok*= Enyedi 460, 209-218.) a püspök értelmezői javaslatát (a zsoltárok betű szerint Dávidra, lelki értelemben Krisztusra vonatkozandók), azt nem tudhatjuk, hogy milyen szövegváltozatokat tartalmazott a kiadvány. Így mégiscsak fölvetődik, hogy nem kéne-e többféle megoldást is megengedni a Bölöni-énekeskönyv forrását illetően, vagyis hogy a disszertáló nem tette-e túl könnyen félre azok megfontolásait, akik Várfalvi később megjelent kiadványával is megtámogatottan (ennek fontosságát Keserű Gizella erősen hangsúlyozza a *Bibliotheca Dissidentium* Etlinger Mihály által nem használt XXIII. német nyelvű kötetében)

egy kisebb terjedelmű inkább magánénekeskönyvként használatos kiadványra gondolnak Enyedi nyilatkozata alapján, amely ugyanakkor Enyedi sokat idézett nyilatkozata szerint imádságokat is tartalmazott.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a *Bölöni-kódex* nem engedné meg, hogy a forrását jelentő nagyobb énekeskönyv esetében a szakirodalomban már kitárgyalt nagyon korai évekre gondoljunk, de Hunyadi püspökségének időszakát már nem merném könnyedén kizárni. Hadd emlékeztessenek arra, hogy ez a nonadorantisták és a szombatosság irányába hajlók által persze csak megvetéssel emlegetett püspök a szervezett egységesítés programját igyekezett végrehajtani, s a konfesszionalizáció egyetemes törvényszerűségei szerint egy ilyen cselekvéssorozatba nagyon is bele illene a templomi éneklésnek a keményen átvért hivatalos hitvallás jegyében történő egységesítése. Megvallom, hogy Heltai imádságos könyve, s főleg annak utóélete is ott van mondandóm háttérében, hiszen a jó öreg Heltai az állandóan újat keresők elleni bírálatát igen hatásosan tudta összekapcsolni egy nagyon hatásos és hosszan használatban maradni tudó, s e tekintetben is intelmeket megfogalmazó imaösszeállítással. Ez a kegyességet építő mű nagy meglepetés volt számomra, s csak az alkalmasint a modern kutatókat is foglyul ejtő felekezeti elfogultságokkal magyarázom, hogy nem tudatosul eléggé a szakemberekben ennek a kiadványnak a fontossága. Ez ugyanis nagyon látványosan demonstrálja, hogy a dogmatikai üzenetet bizonyos áttételességgel súlykoló kegyességi szövegek korán otthonra leltek az unitarizmusban, hiszen Huszár Gál és Melius Juhász Péter vegyes szöveget tartalmazó kiadványai után a hazai protestantizmus egészében ez volt az első jól megszerkesztett imádságos könyv, amely invenciózusan alkalmazta a helyi viszonyokra az evangélikus Johann Habermann nagy népszerűségnek örvendő kiadványát, s amely ösztönzőleg hatott a további protestáns felekezetekre is.

Ezeket persze azért mondhattam el, mert Etlinger Mihály disszertációja nem csupán arról tanúskodik, hogy a szerző képes szorgosan és kitartóan munkálkodni, hanem arról is, hogy invenciózus megoldási javaslatokat tud megfogalmazni a régi magyar irodalom nehéz és rejtélyekben gazdag területén.

Az értekezést tehát a legmesszebb menőkig alkalmasnak találom arra, hogy nyilvános vitára bocsáttassék és támogatom azt is, hogy általa nyerje el a megcélzott tudományos fokozatot.

Válasz az opponensi véleményekre

Mindenekelőtt köszönöm bírálóimnak, Hubert Gabriellának és Balázs Mihálynak, akik figyelmes alaposággal és az értekezés témája iránti mély elköteleződéssel vizsgálták a dolgozatot. Nem gondolom, hogy pontosabb mérlegre kerülhetett volna dolgozatom, és ebben az elrugaskodottabb filológiai dilemmáim sem jelentettek akadályt. Észrevételeiket minden esetben szem előtt tartom, tanácsaikat megfogadom illetve kérdéseikre a legnagyobb örömmel válaszolok.

Mivel a bírálatok tartalmazzak tematikus átfedéseket, ezekre hol együttesen, hol a bírálatok sorrendjében, azokat szétszálazva válaszolok. A két vélemény alapján úgy érzem, bizonyos fontos kérdéseket nem a kellő hangsúllyal tisztáztam, illetve talán túl evidensnek kezeltem bizonyos adatokat. Itt elsősorban a *Bölöni-kódex* forrása és az RMNy 983 jelzetű unitárius énekeskönyv datálására gondolok.

Az legkorábról fennmaradt unitárius énekeskönyv (RMNy 983) datálásával régóta foglalkozik a tudomány. Sokáig Dávid Ferenc-korabeli énekeskönyvnek tartották, majd a Régi Magyar Nyomtatványok vállalkozása óta hosszú időn keresztül 1602–15-ös datálással hivatkozták. Az időintervallumot Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyve és az 1616-os kolozsvári nyomdafelújítás határozta meg. Ezt pontosította Hevesi Andrea nyomdászati érvekkel 1616 körülire – amely hangsúlyozásának csekélységére hívta fel figyelmemet Balázs Mihály –, mivel a nyomtatványban egyaránt megtalálhatók a nyomda felújítása előtti betűk és az új betűkészlet darabjai is. Ennél pontosabbat címlappal rendelkező példány vagy egyéb külső hivatkozás nélkül nem lehet állítani, emiatt is hivatkozom minden esetben 1616-os énekeskönyvnek. Balázs Mihály észrevétele jogos, Hevesi eredményeinek alaposabb ismertetésével a datálási kérdések tisztánlátására adhattam volna nagyobb lehetőséget.

A másik datálási kérdés mindkét bírálatban az ún. Enyedi-énekeskönyvé. Ennek az elnevezésnek a használatával még véletlenül sem szerettem volna azt az illúziót kelteni, hogy Enyedi Györgynek bármilyen köze lehetett a nyomtatvány szerkesztéséhez, célom ezzel a csak a püspök által hivatkozott énekeskönyv megnevezése volt. Mivel a kódex legkésőbbre datált, a kompozícióba szorosan illeszkedő szövege 1593-mas (*Bizontalan voltát világ állapotjának...*), a prédikáció pedig egy évvel későbbi, emellett más unitárius énekeskönyvre nincs utalásunk, célszerűnek tartottam egy újabb ismeretlen bevezetése (és az esetleges későbbi félreértések) helyett kiindulni abból, hogy Enyedi püspöksége idejére valószínűsítem az ismeretlen énekeskönyvet. Lehetőségként tárgyaltam Várfalvi Kósa János püspöki időszakát is, annál is

inkább, mert korábbi találgatások szerint⁹ gyülekezeti énekeskönyvet is szerkesztett. A *terminus ante quem* meghatározásához azt vettem alapul, hogy látványosan igazolható, hogy Toroczkai Máté 1601-es graduálja előmunkálata volt az 1616-os énekeskönyvnek,¹⁰ így okafogyottá válik egy régebbi énekeskönyv megjelenését ez utánra tenni. Hubert Gabriella hasznos észrevételei a nyomda- és kiadástörténet felől látják igazolhatónak a *terminus post quemet* 1593-ra tenni, Balázs Mihály pedig a vizsgált változatok krisztológiája valamint a korabeli egyházpolitikai helyzet és kiadási törekvések felől veti fel annak lehetőségét, hogy akár Hunyadi Demeter püspöksége alatt is napvilágot láthatott a nyomtatvány, és hogy akár Várfalvi Kósa János imádságoskönyvének kiadása is lehet Enyedi prédikációjának hátterében.

Az elveszett énekeskönyv datálása engem is sok dilemmával szembesített. És érzem is a fejemre visszahulló kritikát, amellyel a korábbi szakirodalom datálási polémiáit illettem. Ahogy erre Hubert Gabriella is felhívja a figyelmet: az elveszett nyomtatványról felvonultatott információk abban az esetben lennének igazolhatók leginkább, hogyha valahonnan előkerülne egy példány. A nyomtatás lehetséges idejét tartom ezek közül a legnehezebben pontosíthatónak, mivel az erre vonatkozatható adatok az unitárius *Egyháztörténetben* és a szakirodalom feltételezéseiben gyakran ellentmondanak egymásnak, ennek tisztánlátásához nem elegendő csupán a filológiai munka. Emiatt kizárólag a szövegekből kinyerhető évszámokat vettem figyelembe még akkor is, ha ezeket a legkönnyebb átszerkeszteni vagy elhagyni egy énekeskönyv összeállításánál. És mivel az adatok egyetlen általunk ismert irányba mutatnak csak (legutolsó vers 1593, Enyedi prédikáció 1594), úgy gondolom a lehetséges félreértések számát növeltem volna, ha nem azonosítom a *Bölöni-kódex* forrását az Enyedi-énekeskönyvvel.

Balázs Mihály észrevételei a datálás kapcsán nagyon is megszívlelendők, ugyanakkor Hunyadi Demeter püspöksége 1592-ben véget ér, így nem tartom valószínűnek azt, hogy az ő regnálása alatt jelent volna meg a nyomtatvány. Az is ellentmondana ennek, hogy Enyedi prédikációjában a híveket az addig nem evidens éneklésre buzdítja, tehát kétséges, hogy 1594-nél korábban is volt unitárius gyülekezeti énekeskönyv. Várfalvi Kósa idején már sokkal inkább szóba jöhet a kiadás: a versek datálása sem mond ennek ellent, és a változatok Jézus Krisztust adoráló jellege is megmagyarázhatóbb lenne az ő püspöksége alatt. Megszívlelendő Várfalvi imádságoskönyvének kiadását gondolni az Enyedi-prédikációban hivatkozottnak. Ezek tisztánlátásához közölt adalékokat köszönöm, az átdolgozott verzióban mindenképp helyet

---

⁹ ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, szerk. LADÁNYI Sándor, (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977) <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>

¹⁰ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 280–286.

kapnak. Bárhog is, amennyiben 1594-es datálásom nem helytálló, és Enyedi prédikációban egy másik nyomtatványt emleget, remélem, hamar tisztázódik. Addig is 1593 és 1601 közé lehet a legnagyobb biztonsággal vizionálni a dolgozatomban Enyedi-énekeskönyvként nevezett nyomtatványt.

Hubert Gabriella bírálatában a legtöbb módszertani kérdést a közölt átiratok közti különbségtétel szempontjai vetik fel, és ehhez kapcsolódva az, hogy mi számít erős illetve kevésbé erős adatnak a kutatott korpuszon. Azt gondolom, hogy ezügyben sem a megfelelő hangsúllyal fektettem le szabályrendszeremet. A bevezetőben taglalt kéziratos és nyomtatott források közti módszertani különbségtétel adhatja meg ezekre a választ. Az alap kutatás célja nem kritikai főszövegek előállítás és nem is a változatok közti hierarchia felállítása volt. Sőt, egy ilyen jellegű textológiai munkánál, ahol az elődleges törekvés egy ismeretlen kiadás kéziratos másolatának elhelyezése a nyomtatott szöveghagyományban, a legfontosabbnak tartom a szövegváltozatok egyenrangúságát. A bemutatott variánsok kapcsolódásait vagy azok hiányát szerettem volna bemutatni, így a klasszikus textológia elvei nem minden tekintetben alkalmazhatók.

A vizsgálatom egyik jellegzetessége, hogy a célcsoportja a *Böloni-kódexen* kívül kizárólag nyomtatványok. Bármennyire is könnyebben kimutatható hibákat véthet a szerkesztő vagy a betűszedő, a hibák csak az autográf vagy a generált kritikai főszöveg szempontjaiból hibák. Ezeknek a „hibáknak” a hatása viszont a szöveghagyomány szempontjából egészen nagy lehet: az ezeket olvasó, másoló vagy kompiláló felhasználók előtt már a „hiba” változat fekszik, így vagy azt örökíti tovább, vagy a „hiba” mentén javítja. Például ha egy versben eredetileg „uigan” (vigan) szerepelt, gyakran félreolvasva öröklődik tovább: „ugian” (ugyan). Természetesen betűcserénél ez visszafele is változhat, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a nyomtatott változatok szélesebb körben terjesztették és szilárdították meg akár „hibásnak” ítélt változatot, emellett dolgozatomban amellet is érvel, hogy a változatok alapján kimondható, hogy nyomtatott énekeskönyv összeállításakor a szerkesztők elsődlegesen nyomtatott énekeskönyvet használnak. Biztos vagyok benne, hogy nem minden szedési vagy szerkesztési hiba alakítója a szöveghagyománynak, de abban is, hogy több esetben ezek a betűhibák tudnak csak fogódzót nyújtani a szövegleszármazások vizsgálatában. Hogy egy, a bírálatban kiemelt helyre reflektáljak, Bogáti 8. zsoltárának (a *Böloni*-változatban is) „ünkéjén” szava Újfalvi kiadásában megjelent változatában teljességgel értelmetlen „ú ke én”-re fordul át, amelyet a későbbi kiadások kénytelenek javítani a szintén értelmetlen „ő fején”-re. Amint kritikai főszöveg létrehozásán dolgoznék, nem is kellene reflektálnom erre a jelenségre, elegendő lenne rögzítenem a változatokat és az azok közti viszonyrendszert. Ha viszont a

szedésből adódó hibákat is figyelembe vesszük, és együtt szemléljük a kirajzolódó szemmával, akkor a szerkesztők/szedők/másolók egyéni megoldásait is jobban láthatjuk. Esetemben azért volt szükség elsősorban csak a változatok eltéréseit vizsgálni, mert így jobban kiszűrhetők a *Bölöni-kódex* másolójának tévesztései, amelyek forrásához való hűségét is tükrözik. Tehát a szövegleszármazás tekintetében használtam „erős érvnek” textológiai értelemben nem erős nyomot. Ennek kidomborítása feladatom az átdolgozáskor. És természetesen a 16. századi gyülekezeti énekek régóta várt kritikai főszövegének előállításához elengedhetetlen a hagyományos textológiai eszköztár használata.

Ehelyütt reflektálnék arra kérdésre is, hogy a *Bölöni-kódex* áthúzott illetve átírt szakaszai közül melyik lehetett benne forrásában. Az áthúzott és javított helyek szinte mindegyike Krisztus isteni tiszteletét emlegeti, amelyet a későbbi felhasználó, Bölöni János Zsigmond kijavít. Ebből és egyéb szövegbéli érvekből az látszik, hogy Köpeczi György megrendelésre másol, és még olyan az esetben is követi forrását, amikor már korszerűtlen, vagy megrendelője számára alkalmatlan a szöveg krisztológiája. Ebből is következtethető másolatának színvonalassága. Később a szövegek használata során ezeket a helyeket kihúzza vagy javítja Bölöni János Zsigmond, van, hogy már az 1616-os énekeskönyv változata felől, tehát minden esetben a kihúzott változatot tartom a forrásához közelebbinek.

És itt kell kitérnem arra a szintén félreértető megállapításra, melyben Köpeczi György következetes másolói képét árnyékolom le azzal, hogy saját válogatási szempontjai is befolyásolhatták a kódex jelenlegi szerkezetét. Itt a válogatás alatt nem az ízlés szerinti válogatásra gondoltam, hanem másolói módszerére. Ugyanis a le nem fűzött ívfüzetekre való másolás, ha nem is a szövegek minőségét, de sorrendjüket befolyásolhatja. Köpeczi ívfüzetek egytől egyig tele vannak írva, a közölt szövegek legtöbbször füzethatárnál érnek véget, nem kicentizve. Ez keltette fel bennem a gyanút, hogy a szövegek terjedelme meghatározhatta lejegyzési sorrendjüket. Ez bármennyire is bizonyíthatatlan feltételezés, hasonlóan bizonytalannak gondolnám azt is, ha Köpeczi sorrendjét teljesen azonosnak sejtjénék forrásáéval, emiatt fontosnak találtam rögzíteni ezt a lehetőséget is.

A bírálatban éles szemmel észlelt töredék azonosításával máig adós a szakirodalom. A töredék egy vers utolsó versszaka, amelyből arra következtethetünk, hogy egy tízparancsolat-ének lehetett, amely sehol máshol nem bukkan fel a 16. században, és későbből sem tudták azonosítani. Stoll Béla közli az egystrófányi szöveget az RMKT 17/4 jegyzeteiben,¹¹ ezen túl sajnos csak kevés információ mondható el róla.

---

¹¹ *Az unitáriusok költészete*, s. a. r. STOLL Béla, *Régi magyar költők tára* 17. század 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967) 535.

Köszönöm a korrigálást az úzus-fogalom használatában, a *Kájoni-gyűjtemény* ügyében és egyéb fontos helyeken. Hálás vagyok a hasznos észrevételekért az elveszett énekeskönyv datálásának kérdéskörében, a tanácsokat megfogadom.

Balázs Mihály bírálatában figyelmet szentel a *Bölöni-kódex* másolóinak identitására és a korabeli bölöni gyülekezet sajátos helyzetére. Rendkívül fontos észrevételeiért nem lehetek elég hálás. Talán a korabeli unitarizmus sokszínűségének ingoványos tájától való félelmemben kissé rövidre zártam a kérdés tárgyalását, de hasonlóképpen gondolom: a helyi felekezetek egymásközti átjárhatóságát a fennálló forráshiánnyal szemben nehezen vizsgálhatjuk, célszerűbb a meglévőkre koncentrálni. Talán túlon túl erősen fókuszáltam a kódex betűire és filológiai problémáira ahhoz, hogy a korabeli egyházközsége is kitekintsek, az idézett korábbi kiváló munkák eredményeihez képest sok újdonságot nem találtam. Ezért külön köszönöm, hogy a témakör hordozta lehetőségekre felhívta a figyelmemet. A másoláskorabeli unitárius egyház bel- és külpolitikai helyzetének és a kódex alkalmi feljegyzéseinek összefésülése nem hagyható el ahhoz, hogy teljesebb képet alkothassunk a kódex keletkezéséről és annak körülményeiről.

A bírálatok dolgozat negyedik fejezetére vonatkozó reflexiók szépségét teljességgel megértem. A fejezet vállalt gondolat kísérlet, amelynek igazolásához közel akkora munkára lenne szükség, mint a disszertáció alap kutatásához. Néhány megoldatlan filológiai probléma és a korpusz alaposabb ismerete tette csak lehetővé, hogy ilyesféle feltételezésekbe bocsátkozzam. A feltételezés vázolója nélkül a kódexben felbukkanó temetési énekek szöveghagyományáról is nehéz beszélni. Merészségem célja kizárólag a tudományos viták létrejöttének elősegítése volt, annak ellenére persze, hogy egy újabb elveszett forrás igazolása szépen betömné az anyagot mutató filológiai hézagokat.

Az 1593 előtti énekeskönyv feltételezéséhez fűzött észrevételekre, ha nem is válasz, de talán ígéret, hogy a kutatásom kibővítve folyik tovább: jelenleg abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy szövegbázison dolgozhatok, amely 1602-ig bezárólag az összes magyar nyelvű gyülekezeti ének összes változatát tartalmazza majd. Nagyon remélem, hogy a kutatásból kinyerhető tanulságok sokat segíthetik a látásviszonyainkat elveszett források, csonka énekeskönyvek és a szöveghagyomány félhomályában.

Végül ismét köszönöm opponenseimnek a megtisztelő alaposítást, a fontos észrevételeket, a pontosításokat. Most még csak válaszómban, később az átdolgozott verzióban is megköszönöm őket.

Etlinger Mihály

Szakmai önéletrajz

Tanulmányok

2014–2017	PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola
2012–2014	PTE BTK, magyar nyelv és irodalom mester szak, régi magyar irodalom szakirány
2009–2012	PTE BTK, magyar alapszak, irodalomtudomány specializáció
1997–2009	Szent Mór Iskolaközpont

Munkahelyek

2022–	<i>Az Irodalomtörténeti Közlemények</i> technikai szerkesztője
2021–	Tudományos segédmunkatárs, fiatal kutató, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály
2014–2015	<i>A Jelenkor</i> folyóirat szerkesztőségi munkatársa

Szakmai tapasztalat

2014–2016	A XVII. századi magyar vers repertórium OTKA-projekt kutatócsoportja
2012–2016	Régi Magyar Költők Tára XVI/13 OTKA-projekt kutatócsoportja
2013–2014	Demonstrátor, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
2011–	A pécsi Bogáti-kutatócsoport tagja
2010–2012	Kerényi Károly Szakkollégium tagja, 2011-től kiadványokért felelős tanácsstag

Ösztöndíjak

2019–2020	Új Nemzeti Kiválóság Program
2014	Campus Hungary, rövid tanulmányút, Kolozsvár

Nyelvtudás

Angol	B2 „C” típusú nyelvvizsga (középfokú, komplex)
Német	B2 „C” típusú nyelvvizsga (középfokú, komplex)

Publikációs jegyzék

(MTMT azonosító: 10056893)

Szaktanulmány

ETLINGER Mihály, „Többkezes kódexek a régiségben”, in *Fenntartható tudomány.*

Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalok Konferenciája 2019, szerk.

Bene Ildikó Mária, Molnár Annamária, Szűcs Kata Ágnes, Virág Csilla, Vrabély Márk, 11–24. (Budapest, reciti, 2020). <https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/fikon2020.pdf>

ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Unitárius *Psalterium*-fordítások”, *Keresztény Magvető* 125/3 (2019): 254–271. https://kermagv.unitarius.org/docs/contents/KerMag_2019-3hu.pdf

ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Unitárius *Psalterium*-fordítások”, in: *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István (Budapest, Gépekönyv, 2020–2021).

https://epa.oszk.hu/02100/02190/00553/pdf/EPA02190_KM_2018_01.pdf

ETLINGER Mihály, „A *Bölöni-kódex*ről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124/1 (2018), 21–47.

https://epa.oszk.hu/02100/02190/00553/pdf/EPA02190_KM_2018_01.pdf

ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy983-mal”, *Keresztény Magvető*

123/2–3 (2017), 280–286. http://tudastar.unitarius.hu/dok/uj/EPA02190_KM_2017_2-3.pdf

ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafraízisok és reinkarnáció:

Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség:*

Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok

Konferenciája 2015., szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016). <http://reciti.hu/2016/3826>

ETLINGER Mihály, „A tyúk vagy a tojás?”, in *Mikro&Makro tanulmánykötet: Fiatalok*

Konferenciája 2012, szerk. LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZATMÁRI Áron, SZILÁGYI Emőke Rita, 111–124. (Budapest, Arianna könyvek 6., 2013). [https://www.reciti.hu/wp-](https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/mikromakro.pdf)

[content/uploads/mikromakro.pdf](https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/mikromakro.pdf)

ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós és a gyülekezeti hagyomány”, in *Annona Nova*

2012, szerk. ÁGOSTON Zoltán, GÖRFÖL Balázs, MOHÁCSI Balázs, NÉMETH Dániel,

SCHELHAMMER Zsófia, SZOLLÁTH Dávid, 23–34. (Pécs, 2013). [http://publicatio.bibl.u-](http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/8213/1/2010-0029_kotet_12_134_143.pdf)

[szeged.hu/8213/1/2010-0029_kotet_12_134_143.pdf](http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/8213/1/2010-0029_kotet_12_134_143.pdf)

Szövegkiadás

BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

Kritika

ETLINGER Mihály, „Korral járó tünetek”, *Jelenkor* 57/2 (2014): 237–242.

ETLINGER Mihály, „Ádám és köldök”, *Jelenkor* 56/4 (2013): 403–407.

Recenzió

ETLINGER Mihály, „MOLNÁR Dávid: „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)”, *Keresztény Magvető* 122/4 (2016): 492–496.

Kötetszerkesztés

tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, *Fiatalok Konferenciája 2017* (Budapest: Reciti, 2018).

A *Jelenkor* folyóirat online felületének szerkesztője, 2014. július – 2015. október

Konferenciaszereplés

2019

ETLINGER Mihály, „Többkezes kódexek a régiségben”, *Fiatalok Konferenciája 2019: Fenntarthatóság*, Szeged: 2019. október 24–25.

2018

ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai”, *450 évvel Torda után – Fejezetek az unitárius egyház kora újkori történetéből*, Szeged: 2018. október 16.

2017

ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódex ellentmondásairól”, *Fiatalok Konferenciája 2017 – Tévhit*, Pécs: 2017. október 13–14.

2016

ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy983-mal”, „*Te Deum laudamus...*”
Liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig, Kolozsvár: 2016. június 25.

2015

ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafraízisok és reinkarnáció:
Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás”, *Fiatalok Konferenciája 2015: Szöveg,
hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*,
Debrecen: 2015. november 26–27.

2013

ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron és VARGA Réka, „Előtanulmány egy
életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai”, *XXXI. Országos Tudományos
Diákköri Konferencia*, Humántudományi Szekció, Debrecen: 2013. április 3–5.

2012

ETLINGER Mihály, „A tyúk agy a tojás?”, *Fiatalok Konferenciája 2012 – Mikro&Makro*,
Pécs: 2012. április 27–28.

ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron és VARGA Réka, „Előtanulmány egy
életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai”, *PTE BTK Kari Tudományos
Diákköri Konferencia*, Pécs: 2012. április. (1. helyezés)

2011

ETLINGER Mihály, „Egy Rimay-vers szerzősége”, *Fiatal Kutatók Konferenciája 2011 – Mű és
szerző*, Budapest: 2011. június 16.